

Nalkas psykologin människan från fel håll?

Gudmund Smith

Abstract: *Does psychology approach personality from the wrong direction?*

The present text argues that conventional personality psychology, approaching its object of study from “above”, i.e., mapping out the individual’s consciously held attitudes and view of him-/herself, has chosen the wrong path to a tenable science of personality. The alternative would be to scrutinize the processes by which the perceiver construes his/her outside world, starting at the level where emotions reign supreme and subject and object are not yet clearly differentiated. Constructors of the classical projective tests preferred an analogous strategy. By means of process methodology the built-in weaknesses of these methods can be neutralized. Even if present-day cognitive psychology is no longer pseudo-behavioristic, the present author doubts that its change of mind is genuine.

Key-words personality process perceptgenesis psychoanalysis

En sådan fråga smyger sig osökt på den läsare som vill skaffa sig grundläggande kunskap om människans psyke i psykologiska, enkannerligen personlighetspsykologiska läroböcker. Med undantag för ensliga öar av patientbeskrivningar, oftast författade av praktiker på fältet, saknar fackmannabilden av människan eget liv. Man anar på sin höjd ett människoliknande yttre, en ställning av hopskruvade mekanobitar. Och likheten ökar inte med antalet bitar. Jämförelsen med de bilder som tecknas av goda författare blir lätt förödande för personlighetspsykologin.

Hur ser då det mänskliga psyket ut i standardbeskrivningarna. Präglade av en datorfrälst samtid ser flertalet läroboksförfattare människan som en mottagare av ett oavbrutet informationsflöde. Mottagande och bearbetning sker med hjälp av regler som, enligt en grupp av forskare, är i huvudsak givna från födelsen; enligt en annan grupp forskare inpräglade under livsresan. Dessa regler, hur man än betraktar deras ursprung, verkar inom ett antal autonoma sektorer med benämningar som varseblivning, känslor, kognition, beslutsfattande, minne, etc, kort sagt ett fackverk vars inre samband är föremål för både experimenterande och spekulation. Någon heltäckande modell har man knappast lyckats konstruera.

Detta lapptäcke representerar emellertid inte all psykologi. Ansatser att teckna en alternativ bild spåras redan på sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, många av dem rotade i centraleuropeisk idealistisk filosofi, med tyska namn som Natorp och Cassirer och franska som Bergson. En experimentell gren av detta tänkande inom psykologin fick namnet *Aktualgenes*. Experimentatorerna ansåg sig kunna visa att vår varseblivning inte är en passiv registrering av utifrån kommande stimulering utan en skapande mikroprocess, eller snarare ett nätverk av snabbt tända och snabbt slocknande pulser. Med hjälp av tekniker som förlänger detta svårfångade skeende menade man sig visa hur vi skapar vår yttre verklighet. Men aktualgenesen förblev isolerad från personligheten i övrigt.

Den tyskamerikanske psykologen Heinz Werner inkluderade aktualgenesen i utvecklingspsykologin och döpte om den till ”microgenesis”. Om man återskapade en mikrogenes med hjälp av kontinuerligt förlängda exponeringar av en stimulus upptäckte man intressanta paralleller mellan denna sträng av rapporter, å ena sidan, och vissa karakteristika i den psykologiska utvecklingen, ontogenesen, å den andra. Båda förloppen löpte t ex mot ökad differentiering och minskad emotionell dominans, d v s från en subjektiv mot en objektiv bild av verkligheten. Men steget från denna intressanta koppling till en lika närliggande koppling mellan mikrogenes och personlighet tog aldrig Werner.

Mikrogenetisk teori

Aktuell i detta sammanhang är den amerikanske neurologen Jason Brown som skapat en egen mikrogenetisk teori. Idén kom från hans erfarenhet av patologiska språkstörningar, bl a afasi och agnosi. Dessa störningar tycktes spegla olika stadier i de mikrogeneser som skapar vår verklighet. När en patient kallade en stol för ett bord hade processen bakom hans språkutveckling hejdat på ett stadium kännetecknat av breda, odifferentierade betydelsekategorier, i detta fall kategorin möbler, och inte nått ett senare stadium där möbelkategorin splittrats i olika typer av möbler. Därför var stol och bord synonyma beteckningar.

I denna modell av människans psyke gestaltas inte verkligheten av det utifrån kommande stimulusflödet utan av inifrån växande mikrogeneser. Som svar på en sensorisk retning startar en bred, ännu odifferentierad mikrogenes som först efter upprepad bortsällning av onödig barlast, under ständig kontroll med hjälp av den yttre stimuleringen, mognar till intrycket av en yttervärld fylld med objekt. Enligt detta sätt att se har objektvärlden subjektiva rötter. Till en början hör jaget och yttervärlden nära samman för att först mot processens slutstadier splittras på två poler, observatörens egen privata sfär, jaget, och den självständiga, objektiva omvärlden.

Browns kritik av samtida, huvudsakligen kognitiv psykologi är skoningslös. Han tar som exempel användningen av kvantitativa mått på prestation. Felsvar betecknas med 0 oavsett typ av fel. Korrekta svar markerar förekomst av olika sk förmågor som fyller psyket med ett handfast möblemang. Beskrivningar av skeenden anses omoderna, likaså introspektiva rapporter. Om man på detta sätt avfärdar nollorna missar man vidare de tecken som direkt avslöjar brister i den mentala strukturen. Även om nollvärden kan ha hög pålitlighet, saknar de i nuvarande bokföring egentligt psykologiskt värde.

Det är på tiden, menar Brown, att psykologin återför kvalitet och dynamik till psykologins huvudfråga. Hos Brown betyder detta dock inte någon rekommendation av traditionell psykoanalys. Likt George Klein en gång i tiden erkänner han värdet i många av den tillämpade, klassiska psykoanalysens teser men avvisar den teoretiska överbyggnaden, den sk metateorin, som en ogenomtänkt, mekanistisk associationspsykologi.

Tillbaka till laboratoriet

Redan de tidiga aktualgenetikernas betoning av varseblivningens subjektiva rötter – Friedrich Sander i Bonn var en viktig föregångare – inspirerade en grupp forskare i Lund att fokusera processer istället för egenskaper och ”förmågor” när de försökte ta fram alternativa diagnostiska metoder. Samtidigt bröt de omedelbart med den Sanderska traditionen genom att göra personligheten till sin teoretiska ram; för aktualgenetikerna var personligheten ett ogripbart väsen som man helst borde undvika i seriösa experimentalpsykologiska sammanhang. När Ulf Kragh, i närvaro av Sander, föreslog psykoanalysen som en lämplig teoretisk riktpunkt i det fortsatta arbetet med aktualgenes var skandalen ett faktum, dock bakom en mask av hövlighet.

Det rörde sig alltså om processer, men processer i det korta perspektivet, hanteringen av krav som människan möter i nuet. Dessa processer kunde beskrivas från två håll, utifrån eller inifrån. I beskrivningen utifrån betonades den adaptiva sidan, sättet att anpassa sig till en ny, kanske komplicerad och motsägelsefull situation. Vad som då framför allt intresserade var de formella kvaliteterna: långsamhet kontra snabbhet, ryckighet kontra jämnhet, kontinuerliga vinster kontra regressiva återfall m m. Bedömningen av den adaptiva processen vilade mindre på subjektiva rapporter än på iakttagelser utifrån, med tidtagning som ett viktigt moment. Det viktiga var emellertid inte prestationsnivån utan sättet att klara av situationens utmaningar. Psykologens roll blev bl a att skapa vederbörligt utmanande testsituationer.

Med inifrånperspektivet gällde det att följa hur bilden av verkligheten skapas med hjälp av förlängningstekniken, d v s presentation av ett bildmotiv med början strax under det s k tröskelvärde, som möjliggör ett första synintryck, och därefter fortsättning med systematisk förlängning av bjudningstiden tills försökspersonen ger en korrekt slutrapport. Metoden med gradvis förlängning av exponeringstiden kan naturligtvis ersättas med en gradvis ökning av belysningens intensitet. Försök med akustisk stimulering har också prövats. Då maskeras nyckelstimulus med en efterföljande akustisk ridå som gradvis försvagas för att låta de maskerade orden eller meningarna växa fram på samma sätt som bilderna i de visuella testen. De processer som dessa metoder ansågs spegla döptes till perceptgenerer.

Det tar sin tid att konstruera testmetoder anpassade till denna processinriktade psykologi. Bilder måste prövas i lämpligt komponerade försöksgrupper och bedömningsnormer utarbetas med sikte på nyansering och pålitlighet. Först ut på scenen i större skala var Ulf Kragh i sin egenskap av psykolog vid försvarsmakten. Hans Defense Mechanism Test (DMT) skulle avslöja hur betraktaren klarar av hotfull stimulering. Målgruppen bestod av blivande stridsflygare. Den bärande hypotesen var att de försökspersoner som mötte den hotfulla stimuleringen med starka avvärjande försvarsreaktioner, t ex långtgående omtolkningar av hotet eller vägran att under långa stycken av perceptgenesen alls uppfatta bildens hotfulla karaktär, förmodligen skulle vara oförmögna att på ett adekvat sätt möta en plötslig utmaning.

Låt mig emellertid välja illustrationer ur min egen erfarenhet med en metod kallad MCT (Meta-Contrast Technique). Här opererar man med två system. Det ena för in försökspersonen i en motivvärld som efterhand stabiliseras. Det andra systemet introducerar ett störande eller hotande element i denna värld. Om t ex en ung person utgör centralpunkten i den första bilden smygs ett hotande ansikte in i ett fönster avbildat bakom denna person, med vilken man antar att försökspersonen identifierat sig. Vad händer när man hotar idyllen?

Hos flertalet försökspersoner skapar den hotfulla stimuleringen känslor av oro, ofta så starka att ordet ångest blir en korrekt beteckning. Den ångestdrabbade personen kan svara med att rapportera ökande svärta i det motiv som presenteras på bildskärmen. Men det finns naturligtvis personer som inte alls tar vid sig utan beskriver det hotfulla motivet rakt av så fort som möjligt. Andra försökspersoner avvärjer obehaget med hjälp av diverse defensiva manövrer. De omtolkar den hotande bilden till något mindre hotande, t ex en leende människa, eller lägger ett skyddande draperi över den yta på bildskärmen där hotbilden börjar framträda. Sådana omtolkningar räcker kanske över ett par faser av presentationsserien. Sedan har försökspersonen skaffat sig ett andrum och känner sig beredd att möta utmaningen. Man kallar detta adaptivt försvar.

Det händer att försvaret drabbar huvudparten av genesen, ända fram till slutstationen. Då kan man misstänka att testpersonens verklighetsuppfattning fortfarande domineras av den defensiva hållningen. Hos vissa människor betyder detta en ständigt opportun beskrivning av de händelser som närmast berör dem, en beskrivning som aldrig blir riktigt tillförlitlig utan färgas i för huvudpersonen behagliga färger. Hos andra människor försvinner all känslofärgning eftersom själva känslorna utgör det ultimativa hotet. Tillvaron blir grå och trist. Men den sortens människor känner trygghet i tristessen.

Sådana tecken ligger fortfarande inom normalzonen. I vissa fall växer ångesten till panik. Detta speglas i laboratoriesituationen av abrupta avbrott i rapporteringen, av rapporter om tomma eller kaotiska scener. Eller av beskrivningar där ett försök till försvar, t ex en skylande skärm, spricker och blottar en bakomliggande värld av svärta. I sådana fall rör det sig vanligen om psykotiska tillstånd eller i varje fall om svårbemästrad panik. Den som reagerar så har otillräckliga resurser att hantera verkligheten, även en verklighet som i våra ögon ter sig relativt ofarlig.

Laboratorietests av denna typ kan registrera avgörande skillnader mellan barn och vuxna. Medan de senare huvudsakligen opererar på varseblivningsplanet, d

vs formar sitt försvar som omtolkningar av en hotande bild, reagerar barnen på beteendepantern, t ex genom att blunda eller vända sig bort från bildskärmen, eller genom att låtsas vara icke-närvarande. När sådana reaktioner uppträder hos vuxna testpersoner bör man misstänka att deras mentala utveckling hejdat på ett omoget stadium. En annan sådan typ av tolkningar, t ex rapport om djuransikten på människor i de exponerade bilderna, tycks vara typisk för dem som fått diagnosen Aspergers syndrom.

Vad menar vi då med personlighet?

Det låter vackert att tala om processer. Vem skulle inte känna sig övertygad i en argumentation där satsning på process istället för substans i psykologisk tillämpning betraktas som en fruktbar omorientering. Men det är inte bara fråga om att byta term. Många års arbete av många forskare, senast sammanfattat i Smith (2001), har övertygande visat att satsningen på process gett riklig utdelning när det gäller pålitlig och inträngande personbeskrivning. Men eftersom användningen av de nya testmetoderna förutsätter att man accepterar ett nytt sätt att definiera det som kallas personlighet har de nya metoderna inte överallt hälsats med entusiasm.

Personlighet har sedan Allports (1937) tid kopplats ihop med begreppet egenskap, en slags sammanfattning av individens sätt att bete sig i olika situationer. Denna sammanfattning låter man gärna individen själv åstadkomma genom att besvara vissa typer av frågeformulär. Slutresultatet kan bli en lätthanterlig siffra som lämpar sig väl för traditionell databehandling. Personligheten blir då en box av olika tunga egenskaper, t ex mer utåtvändhet hos en person, mindre hos en annan. Om antalet egenskaper hotar att bli ohanterligt stort kan man med hjälp av sk multivariat statistik reducera det till ett knippe mer fundamentala faktorer

Även om egenskapsord har en uppenbar syftning på välbekanta situationer är begreppet egenskap en abstraktion. I de processorienterade instrumenten får

resultaten en konkret förankring i en process som skapar individens bild av verkligheten och hans sätt att handskas med denna bild. Samtidigt innebär detta att begreppet personlighet ges ett historiskt perspektiv. Vad vi ser nu är inte ett isolerat datum utan har vuxit fram ur de subjektiva förutsättningarna och därmed ur den individuella livshistorien. Olika testmetoder ger naturligtvis olika belysning över detta perspektiv.

Process har visat sig vara ett fruktbart koncept, inte bara när det gäller den nyss illustrerade kartläggningen av ångest och ångestbearbetning. Ett närliggande tillämpningsområde har varit kreativitet, där den perceptgenetiska tekniken, i inverterad form, används för att spegla kampen mellan det vedertagna och det subjektivt avvikande. Andra frågeställningar som berörts är sambanden mellan kreativitet och aggressiv identifikation, och mellan det senare och olika typer av bröstcancer. Ett fruktbart område för MCT omfattar förlusten av centrala styrfunktioner vid hjärnskada samt försök att hålla isär depression och demens. Psykosomatik är ett annat fertilt forskningsområde.

Klassisk varseblivningspsykologi

En avdelning av den klassiska psykologin, nämligen studiet av varseblivning, utgör ett relativt fredat område i detta sammanhang. Vad varseblivningens psykologi i allmänhet sysslat med är slutstadierna i mikrogenesen, stadier som i stort sett befriat sig från subjektiviteten. Inom detta område av psykologin kunde man därför syssla med samspelet mellan yttre stimulering och sensorisk bearbetning utan att blanda in den privata egenarten. Det blev därför möjligt att formulera generella lagbundenheter, minimalt berörda av subjektiv förvanskning. Sambandet mellan varseblivning och personlighet försvagas alltså genom att mikrogenesen gradvis skalar bort den subjektiva sidan till förmån för en oberoende, yttre verklighet. Den klassiska psykologin ger oss därför inte människokunskap i egentlig mening. För att nå därhän måste man backa

processen i subjektiv riktning. De sk projektiva testen utgör hedervärda men svårbemästrade försök i den riktningen.

Ett annat sätt att backa vore att acceptera psykoanalysen som bakgrundsteori, inte den föråldrade psykoanalys som Klein och Brown kritiserat utan en moderniserad variant. Neurologen och Nobelpristagaren Eric Kandel (1999) anser en sådan förnygring vara möjlig, dock inom ramen för neurobiologisk teori. Optimismen har spritt sig till ledande neurobiologer som för några år sedan startade en tidskrift med namnet Neuropsychoanalysis. På hemmaplan har vi dessutom kunnat visa att man med hjälp av perceptgenetisk metodik kan testa och konfirmera en lång rad klassiska psykoanalytiska antaganden. Detta till trots skulle den klassiska psykoanalysen behöva en ordentlig ansiktslyftning för att bli acceptabel. Vad som fr a saknas är en gångbar varseblivningsteori inom ramen för den större teorin.

Social kognition

Ovanstående text har varit kritisk till det som idag kallas kognitivism. Inför en av de hårdaste granskarna, Jason Brown, har dock många kognitivister hävdat att dennes kritik börjar bli förlegad. De kognitiva psykologerna kan inte längre betraktas som kryptobehaviorister, de förnekar inte längre omedvetna influenser på medvetet upplevande och tar den emotionella sidan av livet på allvar. Efter att under femtiotalet och framåt envist ha hävdat att attityder och andra medvetna ställningstaganden under gynnsamma omständigheter kan förutsäga framtida beteenden har de börjat tvivla på den saken och med instämmande citerat de slutsatser som t ex Bargh och medarbetare dragit av sina experiment med subliminal stimulering. Bättre sent än aldrig, tycker bl a vi lundapsykologer som gjorde sådana experiment redan på 1950-talet och övertygade universitetet att kora den subliminala perceptionens nestor, Norman Dixon, till hedersdoktor.

Men det är svårt att låta sig helt övertygas av denna omorientering. Man anar fortfarande en djup misstänksamhet bland kognitivister mot den sorts psykologi

som vill ge affekter och emotioner en parkett plats i sina teorier. Även när man vidgår att det finns en omedveten sida av vårt själsliv tycks man vara benägen att betrakta den kopian som en blek kopia av det medvetna livet, inte som någonting kvalitativt annorlunda. Det omedvetna bör med andra ord betraktas som i grunden rationellt. Den syn som författaren till dessa rader företräder, nämligen att ursprunget till vår sociala kognition är subjektiv och först efterhand förädlas till rationalitet under en omedveten mikroprocess, har ännu inte accepterats fullt ut av alla riktiga kognitivisterna. Många av dem vill fortfarande slänga in den emotionella jästen i ugnen sedan brödet är nästan färdiggräddat.

Neurofysiologi som en variant av fördjupning

En sedan länge rekommenderad väg till fördjupning inom psykologin går via biologin. Lösliga psykologiska data skulle på det sättet kunna förankras i en solid verklighetsbeskrivning. Låt mig ta ett exempel ur Ingegerd Carlssons kreativitetsforskning (2000). Hon korsade två metoder. En av dem möjliggör kartläggning av blodflödet i cortex och visar hur olika regioner engageras när testpersonen löser en förelagd uppgift. Med en annan metod kunde hon på ett tillförlitligt sätt bestämma testpersonens grad av kreativitet. En vanlig föreställning har länge varit att högkreativa människor i huvudsak arbetar utifrån höger hemisfär och lågkreativa utifrån vänster. Testresultaten ger ett annat besked: hos högkreativa samarbetar båda hemisfärerna, i högre grad än hos lågkreativa..

Om vi på detta sätt flyttar beskrivningen från upplevandeplanet till ett neurologiskt plan har vi då onödiggjort den psykologi som utgår från upplevelsebeskrivningar. Vi har onekligen fört in en extra dimension i våra förklaringar. Men den gör inte psykologisk beskrivning överflödiga. Neurobiologiska fynd kan istället ge uppslag till förnyelse av psykologisk metodik. Det var fysiologiska markörer som definitivt knäsatte upptäckten att hjärnan kan reagera på stimulering som inte når iakttagarens medvetande. Detta

ledde till en radikal förändring av vår syn på upplevande och medvetenhet och inspirerade till nytänkande inom laboratoriepsykologin. Man lärde sig bl a att med indirekta metoder uppdaga sådant som föreföll dolt bakom upplevandets medvetet tydliga strukturer. Det som inte framträdde för synen kunde kanske göra sig påmint i ett avvikande beteende. Entusiasmen för neurofysiologisk reduktion är förståelig: upplevandets värld blir med ens handgriplig. Men om man för den skull överger den psykologiska kartläggningen dömer man sig till att famla i blindo inför levande människor.

Konklusion

Hur skall man hjälpa personlighetspsykologin i dess nuvarande tillstånd av tafatthet, där det bästa man tycks kunna erbjuda är människobeskrivningar föga bättre än hoptråklade buntar av egenskaper. Alternativet är att finna vilka rötter dessa karakteristika har i individens privata historia. Detta leder inte till en psykologi där det privata upplevandet är sin egen orsak; biologin ingår självklart i historien, det genetiska arvet inräknat. Vägen går via en satsning på perspektivet underifrån, d v s bilden av hur vi skapar vår värld utifrån tillgängliga förutsättningar. Därmed har inte psykologin förvandlats till en subjektiv vetenskap; så länge vi förblir medvetna om valet av perspektiv lämnar vi dörren öppen för de nödvändiga kontrollerna. Som ett korollarium vill jag gärna betona att de människor som mera radikalt än andra förmår rekonstruera sitt subjektiva ursprung samtidigt visar sig ha den mest pålitliga verklighetsuppfattningen.

Litteratur

Allport, G.W. (1937). *Personality: A psychological interpretation*. New York: Holt.

- Brown, J.W. (2002). *The self-embodying mind*. Barrytown: Station-Hill.
- Carlsson, I., Wendt, P., & Risberg, J. (2000). On the neurobiology of creativity. *Neuropsychologia*, 38, 873-885.
- Dixon, N.F. (1971). *Subliminal perception: The nature of a controversy*. London: McGraw-Hill.
- Kandel, E. (1999). Biology and the future of psychoanalysis. *Am. J. Psychiatr.* 156, 285-296.
- Smith, G.J.W. (2001). *The process approach to personality*. New York: Plenum.